

²¹ Русу М. Указ. соч., рис. 1, 11.

²² Там же, рис. 1, 5.

²³ Там же, с. 166.

²⁴ Черных Е. Н. Указ. соч., с. 120.

²⁵ Русу М. Указ. соч., рис. 1, 26.

²⁶ Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. — М., 1970, с. 203—204.

²⁷ Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1975, с. 25.

²⁸ Чередниченко Н. Н. Колесницы эпохи поздней бронзы. — В кн.: Энеолит — бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 135—150.

²⁹ Там же.

И. Т. ЧЕРНЯКОВ

О назначении некоторых предметов Из Ингульского клада

Резюме

Среди наиболее богатого в Северном Причерноморье Ингульского клада бронзовых изделий находится два предмета, назначение которых до сих пор не было выяснено. Автор на основании аналогий с подобными предметами раннежелезного века, а также находки аналогичного «загадочного» крючка из Томештского клада определяет их как один из древнейших металлических типов бронзовых псалев в Юго-Восточной Европе. В статье приводится реконструкция конской уздечки бронзовой эпохи, для чего привлекаются негативы уздечных блях на литейных матрицах причерноморского региона. Учитывая хронологию кладов позднебронзового века и памятников культур Ноа и сабаатиновской, автор относит появление металлического уздечного набора в Северном Причерноморье к XIII в. до н. э.

В. Ю. МУРЗИН

Проблема походження скіфів в сучасній історіографії

Незважаючи на тривалий — майже двохсотрічний розвиток скіфознавства, в останньому і понині існує ряд «споконвічних» проблем, що незмінно посідають центральне місце у пошуках скіфологів усіх поколінь. До числа таких проблем, поряд з питаннями етногеографії Скіфії, відноситься і проблема походження скіфів і скіфської культури. Характерною особливістю вивчення цієї проблеми, на наш погляд, є та обставина, що нагромаджений на сьогодні великий археологічний матеріал, який у багатьох випадках докорінно змінює наші уявлення про деякі окремі питання скіфознавства, в той же час неспроможний якісно змінити підхід до розв'язання проблеми походження скіфів та скіфської культури, не дає можливості знайти принципово інші, ніж двадцять років тому, шляхи її з'ясування. Тому першорядним завданням зараз, як нам здається, є не стільки створення нових концепцій та гіпотез про походження скіфів, скільки оцінка того, що зроблено в цьому плані.

Як відомо, біля джерел сучасного скіфознавства знаходився М. І. Ростовцев, який по праву вважається засновником скіфології як окремої галузі історико-археологічної науки. Розглядаючи в своїх працях практично всі питання, пов'язані з історією та археологією скіфів, М. І. Ростовцев не приділяв особливої уваги походженню скіфів, напевно вважаючи цю проблему досить ясною. На його думку, до VI ст. до н. е. величезні степи Прикубання та Північного Причорномор'я вже були заселені прийшлими скіфами-іранцями, що й визначило, таким чином, культурну і етнічну однорідність цих областей¹.

Проте М. І. Ростовцев припускав наявність в Скіфії деяких залишків місцевого доскіфського населення, цілком асимільованого прийшлими номадами. З особливою чіткістю він висловив цю думку при розгляді двох груп пам'яток скіфського часу — кубанської та середньодніпровської: «Обидві ці групи в їх доскіфському розвитку відрізнялись ... та якщо в епоху, що нас цікавить, вони все ж таки ста-

новлять одну групу, то лише тому, що на місцевий уклад і тут, і там нашарувався східний, іранський, скіфський уклад життя кочовиків-зайовників»².

Для з'ясування археологічного вигляду цього доскіфського населення багато зробив В. О. Городцов, який спробував дослідити найпізніший передскіфський період у Степовому Причорномор'ї та ідентифікувати попередників скіфів — кіммерійців, відомих до цього лише за писемними джерелами, з носіями конкретної археологічної культури³. З цією метою В. О. Городцов запропонував зіставити типи речей кіммерійського часу, що поширювались в сусідніх з Північним Причорномор'ям територіях (Західна Європа, Кавказ, Середня та Східна Росія), з південно-російськими, північнопричорноморськими типами. В результаті він виділив деякі зразки предметів озброєння та знарядь праці, які були синхронізовані ним з часом перебування в північнопричорноморських степах історичних кіммерійців та пов'язані з останніми. Більшість з цих предметів мала відношення до зрубної культури.

Погляди М. І. Ростовцева і В. О. Городцова відносно характеру найпізнішого передскіфського і початкового скіфського періодів впливали на розвиток скіфознавства досить тривалий час. Показовою в цьому відношенні є праця Б. М. Гракова «Скіфи»⁴, написана в 40-ві роки, основні положення якої базуються на згаданих висновках його попередників.

Істотні зміни відбулися на початку 50-х років і пов'язані з розгортанням широких і масових досліджень пам'яток доскіфського та скіфського періодів на території Північного Причорномор'я. В цих умовах стало можливим виконання основної на даному етапі скіфознавства мети, сформульованої на Московській археологічній нараді 1945 р.⁵ — поглибленого вивчення локальних варіантів скіфської культури та їх генетичних джерел.

У межах вивчення цього питання велике значення мало дослідження зрубної культури, проведене О. О. Кривцовою-Граковою. Вона переконливо довела, що територією формування цієї культури було Поволжя, а поява зрубних племен, які пов'язувались нею з історичними кіммерійцями, західніше, у Північному Причорномор'ї, стала наслідком просування зрубних племен в другій чверті II тис. до н. е.⁶

Інакше підійшов до нових фактів М. І. Артамонов. Він висловив думку про те, що ніякої зміни населення в VII ст. до н. е. в північнопричорноморських степах не було, а розповідь Геродота про витіснення кіммерійців скіфами є переказом більш стародавньої традиції, що виникла в момент появи зрубної культури та зникнення катакомбної. У зв'язку з цим носії катакомбної культури ідентифікувались М. І. Артамоновим з кіммерійцями, а зрубної — із скіфами⁷.

Висновки М. І. Артамонова знаходять підтримку у Б. М. Гракова. Так, у праці, написаній ним разом з Г. І. Мелюковою, зокрема відзначалося: «У власне скіфську епоху, тобто з VII по III ст. до н. е., ...від околиць Одеси до дельти Дону простежується разюча єдність культури в археологічному змісті. На всьому цьому протязі, включаючи і Крим, корені матеріальної культури сягають в епоху пізньої бронзи. В кінці II тис. до н. е. в Північне Причорномор'я просунулися з Нижнього Поволжя і Дону носії пізнього ступеня зрубної культури і зайняли усе Приазов'я, північно-західні причорноморські і кримські степи. Цим рухом були охоплені значні простори. О. О. Кривцова-Гракова умовно назвала цю культуру кіммерійською. Проте наявність скіфів вже в IX—VIII ст. до н. е. на території українських степів мимоволі примусила бачити у носіях цієї культури скіфів, тим більше, що територія історичних кіммерійців більше пов'язана з Керченським півостровом, але не з усіма степами Приазов'я і Причорномор'я. Б. М. Граков припускає, що було два періоди пересування — більш ранній і більш пізній, що кіммерійці і скіфи, які жили поруч, вже з раннього часу були подібні за культурою так, що пересування інших було важко помітити. Б. М. Гра-

ков взагалі розуміє під рухом зрубної культури із сходу відзначене Геродотом пересування, але цей рух не був стрімким, як йому здається, а поступовим»⁸.

Остаточною точкою зору щодо зв'язку скіфської культури із зрубною сформувалась після виходу із друку нової праці О. О. Кривцової-Гракової⁹. В своєму монографічному дослідженні, яке присвячене зрубній культурі, вона дійшла висновку, що поява останньої в степовій частині Північного Причорномор'я відноситься до початку другого періоду цієї культури, тобто до кінця II тис. до н. е., а існує вона тут до VII ст. до н. е., маючи протягом цього періоду два етапи свого розвитку — білозерський і сабатинівський.

Вивчаючи керамічні комплекси білозерського і сабатинівського етапів, О. О. Кривцова-Гракова вважала, що сабатинівська кераміка, яка є наслідком розвитку білозерської, разом з тим найтісніше пов'язана з керамікою виділених нею поселень часу перехідного від доскіфського до скіфського, зокрема поселення Обіточна XII. В свою чергу, кераміка цих поселень перехідного періоду стала основою для формування ранньоскіфського керамічного комплексу, відомого з розкопок таких пам'яток, як поселення Вікторівка I, поблизу Широкої балки, сіл Станіслав та Олександрівка¹⁰.

Отже, автор не тільки вважала, що зрубна культура є найпізнішою передскіфською культурою північнопричорноморського степу, а й висловила думку про генетичний зв'язок зрубної та скіфської культур¹¹.

З цього часу теорія походження скіфської культури на основі зрубної, відома в літературі як «автохтонна» концепція, здавалось, отримала надійне археологічне обґрунтування. Однак слід відзначити, що в поглядах самих засновників цієї теорії — Б. М. Гракова і М. І. Артамонова — були деякі розбіжності часткового характеру, які не стосувалися суті створеної ними теорії. В цьому зв'язку цікавим для нас є висловлювання І. В. Яценко, яка відзначає, що і Б. М. Граков, і М. І. Артамонов пов'язують появу скіфів в Північному Причорномор'ї з рухом на захід племен зрубної культури, а не згодні вони «лише в поглядах, до якого періоду відноситься це вторгнення. М. І. Артамонов відносить появу всіх скіфських племен до початку проникнення зрубної культури, Б. М. Граков вважає зрубну культуру основою, що послужила для формування степової скіфської культури, а носіїв її — для формування скіфських племен. Появу ж скіфів царських він пов'язує з останньою хвилею просування зрубної культури із Поволжя»¹².

Розвиток поглядів Б. М. Гракова і М. І. Артамонова простежується в їх останніх працях¹³. За М. І. Артамоновим, історія появи скіфів в Північному Причорномор'ї виглядає так. В середині II тис. до н. е. племена скіфів-зрубників, які просунулися на захід, витіснили із Північного Причорномор'я киммерійців-катакомбників, причому останні під натиском скіфів розділилися на дві частини, перша з яких пішла за Дунай, а друга осіла в Передкавказзі. Протягом тривалого періоду — до VII ст. до н. е. — киммерійці і скіфи мешкали в Північному Причорномор'ї та займали сусідні області. За цей час киммерійці перейняли скіфську культуру, яка була репрезентована у цей час пам'ятками зрубного типу. Цим припущенням М. І. Артамонов намагається пояснити той факт, що пам'ятки катакомбної культури цього часу невідомі. Далі за киммерійцями на території, що лежить на південь від Головного Кавказького хребта, проникають і скіфи. Під час перебування в Передній Азії скіфи і киммерійці переймають ту культуру, яка відома в причорноморських степах з VII ст. до н. е.

Ототожнення М. І. Артамоновим носіїв катакомбної культури з киммерійцями поступово знаходить підтримку і Б. М. Гракова. У праці «Скифы», розглядаючи появу в Північному Причорномор'ї племен зрубної культури, Б. М. Граков, зокрема, писав: «На своєму шляху вони зустріли «катакомбну» культуру ... Якщо киммерійці склалися вже в II тис. до н. е., то їх первісна культура — катакомбна. У племен ката-

комбної культури наприкінці їх існування є чимало наслідувань зрубній в кераміці та в деяких прикрасах. Проте племена зрубної культури (явні предки скіфів) ... надалі начисто витіснили катакомбну»¹⁴. Але витіснення катакомбної культури зрубною не привело до витіснення із Північного Причорномор'я катакомбного населення, яке перейняло культуру зрубних племен. Таким чином, Б. М. Граков приходив до висновку, що зрубна матеріальна культура в цей час була характерна як для власне зрубного населення — предків скіфів, так і для кіммерійців — нащадків катакомбників. Кінцева перемога скіфів і цілковите завоювання ними причорноморського степу пов'язується Б. М. Граковим з приходом у VII ст. до н. е. зі сходу нової хвилі скіфських племен¹⁵.

Підсумовуючи сказане вище щодо поглядів Б. М. Гракова і М. І. Артамонова, можна констатувати: 1) безпосередньо попередницею скіфської культури в Північному Причорномор'ї, за їх думкою, була зрубна; 2) з носіями останньої в цілому генетично пов'язане походження скіфського етносу; 3) формування власне скіфської культури в VII ст. до н. е. обумовлене, за М. І. Артамоновим, впливом передньоазійської цивілізації або, згідно з Б. М. Граковим, з самостійним місцевим розвитком зрубної культури.

Одночасно з розвитком «автохтонної» концепції відбувався дальший пошук генетичних коренів скіфської культури в рамках «традиційних» поглядів, які пов'язують появу елементів скіфської культури на півдні європейської частини СРСР з переміщенням сюди на початку VII ст. до н. е. власне скіфських племен.

Найважливішою в цьому відношенні подією було дослідження двошарового поселення зрубної культури поблизу с. Ушкалка, в результаті чого з'ясувалось, що сабатинівський етап зрубної культури є більш раннім, ніж білозерський¹⁶. Стало зрозумілим, що культура сабатинівського етапу і скіфська, які мали, на думку О. О. Кривцової-Гракової, генетичний зв'язок, відокремлені одна від одної часом існування білозерського етапу.

Імовірність зв'язку зрубної і скіфської культур ще більш зменшувалась в міру того, як поступово з'ясувалось, що не тільки сабатинівський етап, але й сама зрубна культура відокремлені від скіфського часу досить значним (IX—VIII ст. до н. е.) хронологічним відрізком, протягом якого була поширена археологічна культура, відома зараз як культура типу Чорногорівки — Новочеркаського скарбу бронз.

Історія вицнення цієї культури така. У 1952 р. була опублікована стаття О. І. Тереножкіна, в якій автор об'єднав такі кургани, як Чорногорівський, Камішувахський, Мала Цимбалка, курган поблизу хут. Обривського, в єдину культурно-хронологічну групу і, спираючись на аналіз їх інвентаря, зокрема спорядження коня, і порівняння цього інвентаря з речами Кам'яномостського могильника на Північному Кавказі, чорноліської культури Дніпровського лісостепового Правобережжя і так званої франко-кіммерійської культури Задунав'я, переконливо довів належність цих пам'яток до найпізнішого передскіфського періоду¹⁷.

Через рік після публікації статті О. І. Тереножкіна вийшла робота О. О. Іессена, присвячена розв'язанню цього ж завдання — визначенню кола пізніх передскіфських пам'яток¹⁸. На відміну від О. І. Тереножкіна, який виділив пам'ятки типу Чорногорівки, О. О. Іессен звернув увагу на пам'ятки іншого виду, серед яких найбільш відомий скарб бронз, знайдений 1939 р. у м. Новочеркаську. Пам'ятки новочеркаського типу були віднесені О. О. Іессеном до VIII—VII ст. до н. е., тобто приблизно до того ж часу, коли існували і пам'ятки типу Чорногорівка. Що стосується етнічної приналежності новочеркаських пам'яток, О. О. Іессен висловив думку, згідно з якою вони могли бути залишені як історичними кіммерійцями, так і найдавнішими скіфами¹⁹. Залишалося відкритим і питання про хронологічне співвідношення двох вищеназваних груп найпізніших передскіфських пам'яток.

Розробка цих проблем значною мірою пов'язана з ім'ям О. І. Тереножкіна. Проаналізувавши матеріали, одержані М. В. Анфімовим при розкопках Миколаївського та Кубанського могильників протомеотської культури²⁰, О. І. Тереножкін вперше довів, що найпізніша передскіфська культура представлена двома послідовними історичними етапами — чорногорівським (пам'ятки типу Чорногорівки, Малої Цимбалки, Комишувахи) та новочеркаським (пам'ятки типу Зольного кургану, Високої Могили, Новочеркаського скарбу бронз). Час існування цих двох етапів віднесено до 900—650 рр. до н. е.²¹

Згідно з О. І. Тереножкіним, культура типу Чорногорівки — Новочеркаського скарбу продовжує лінію розвитку зрубної культури, що передує їй, ускладнену на чорногорівському етапі значним східним впливом (карасукські мечі і кинджали, спорядження коня тощо), та в той же час в основних своїх компонентах — озброєнні, наборах вуздечок, геометричному стилі в мистецтві — досить відрізняється від скіфської культури, яка змінює її в VII ст. до н. е. Спираючись на сказане, О. І. Тереножкін дійшов висновку: 1) культуру типу Чорногорівки — Новочеркаського скарбу слід розглядати як культуру історичних кіммерійців; 2) культура типу Чорногорівки — Новочеркаського скарбу не трансформується в найдавнішу скіфську, а змінюється останньою чисто механічно — при цьому формування власне скіфської культури відбувається задовго до VII ст. до н. е. на просторах Центральної Азії.²²

Суттєву роль в зміцненні позицій О. І. Тереножкіна відіграло дослідження пам'ятки, розташованої на величезній відстані від причорноморських степів, — кургану Аржан в Туві²³. Винятковість цієї пам'ятки в тому, що хронологічно вона відноситься до часу існування в Північному Причорномор'ї чорногорівсько-новочеркаської культури, а деякі знайдені тут речі являють собою цілком розвинуті зразки скіфської матеріальної культури і витвори мистецтва, виконані в дусі скіфського звіриного стилю. Ці знахідки відповідали запропонованій О. І. Тереножкіним схемі, згідно якої складання власне скіфської культури відбувалося в глибинних районах Азії ще в VIII ст. до н. е., тобто раніше, ніж в Північному Причорномор'ї. При цьому необхідно зазначити таке. Хоч О. І. Тереножкін був найбільш послідовним прихильником привнесеного, по відношенню до Північного Причорномор'я, характеру скіфської культури, він, проте, ніколи не заперечував проти включення деякого передскіфського (кіммерійського) етнічного компоненту у склад скіфського етносу і припускав генетичний зв'язок певних складових частин скіфської культури з культурою типу Чорногорівки — Новочеркаського скарбу. Це стосувалось, насамперед, скіфського поховального ритуалу, комплексу скіфської ліпної кераміки і т. п.²⁴ Ця особливість поглядів О. І. Тереножкіна, досить важлива для нашого дальшого дослідження, неодноразово відзначалась в працях його колег, наприклад, зовсім недавно в статті І. В. Яценко та Д. С. Раєвського²⁵, але навряд чи впливала на загальну оцінку його позиції.

Проте повернемося до викладу наступних подій. Виявлення нових археологічних матеріалів, особливо пам'яток типу Чорногорівки — Новочеркаського скарбу і кургану Аржан, і пов'язані з цим певні успіхи прихильників «традиційного» підходу до вирішення досліджуваної проблеми — все це не могло не відбитися на розвитку «автохтонної» теорії, перед захисниками якої постало завдання — пов'язати нові дані з основними моментами їх концепції. У цьому зв'язку відзначимо праці О. М. Лескова, І. В. Яценко і Д. С. Раєвського.

Погляди першого з названих авторів є найбільш близькими до основ «класичного автохтонізму», скоригованих з врахуванням існування пам'яток Чорногорівсько-Новочеркаського типу і хронології останніх. Як видно з недавньої праці О. М. Лескова, кіммерійцями, з його точки зору, були носії чорногорівської культури, яка виникла в Північному Причорномор'ї на основі зрубної, а найдавнішу скіфську культуру О. М. Лесков вбачає в пам'ятках новочеркаського типу, генетично

пов'язаних зі зрубною культурою Передкавказзя і Поволжя²⁶. По суті, у даному випадку ми маємо справу з прямим продовженням лінії поглядів Б. М. Гракова і М. І. Артамонова, лише з тією різницею, що засновники «автохтонної» теорії безпосередньо пов'язували зрубну культуру і власне скіфську (VII ст. до н. е.), а О. М. Лесков поєднує ці культури за допомогою додаткової ланки — пам'яток типу Чорногорівки — Новочеркаського скарбу.

Своєрідною захисною реакцією на відкриття кургану Аржан, яке викликало пожвавлення в таборі прихильників «традиційних» поглядів, було виникнення ще одного із напрямів «автохтонізму», відомого зараз як «поліцентризм». Характерною його ознакою є поширення ідеї щодо незалежного і самостійного розвитку, що має місцеві корені, не лише на скіфську культуру, але й на інші, споріднені з нею культури Євразії. Цей напрям, засновником якого був один з дослідників Аржана М. П. Грязнов²⁷, в скіфській археології найбільш послідовно був підтриманий І. В. Яценко і Д. С. Раєвським, на думку яких при розв'язанні питання про генезис скіфської культури саме з позицій «поліцентризму» «значною мірою втрачає свою гостроту питання, яке широко обговорюється в останні роки, про хронологічне співвідношення пам'яток ранньоскіфського часу із східних та західних областей степового поясу, в першу чергу про дату тувинського кургану Аржан. Навіть якщо визнати, що за часом він передре пам'яткам скіфської культури Причорномор'я (що, однак, не можна вважати остаточно доведеним), не є імовірним вбачати в ньому джерело формування цієї культури»²⁸.

Таким чином, ми коротко розглянули історію вивчення проблеми походження скіфів і скіфської культури. Безумовно, на дослідження цього питання протягом останніх тридцяти років визначальний вплив мало існування двох різних підходів до його розв'язання — «автохтонного» і «традиційного», відсутність єдиного відповідного пункту в пошуках різних дослідників. При цьому притаманне їм інколи і цілком зрозуміле бажання в кожному випадку довести невразливість позиції, яку вони захищають, часто призводило до протилежної інтерпретації одних і тих же, поки ще не дуже численних фактів. Ця обставина надає дискусії, яка ведеться і зараз, дещо формального характеру. Між тим в кожній із даних теорій — «автохтонній» і «традиційній», як і в кожній науковій концепції, безсумнівно, існує раціональне зерно, існують передумови для вірного розв'язання поставленого завдання. Ключем для розуміння цього позитивного моменту може бути, на наш погляд, наявність певної єдності в позиціях Б. М. Гракова і О. І. Тереножкіна, так не схожих на перший погляд. Ця єдність проявляється в тому, що перший з названих дослідників припускав участь певного прийшлого компоненту («скіфів царських») в кінцевому формуванні скіфських племен, а другий ніколи не заперечував проти присутності в скіфському етносі деякої частини місцевого доскіфського населення. Подібних же поглядів дотримувався і О. О. Іессен, який писав: «В моїй уяві киммерійці очолювали перше велике об'єднання племен..., а потім вони, очевидно, на рубежі VIII і VII ст. до н. е. частково були витіснені з Північного Причорномор'я чужинцями зі сходу, після чого і склалося у нас на півдні скіфське об'єднання. Разом з тим, безсумнівно, що не може бути й мови про повну зміну населення в цей час»²⁹.

Іншими словами, якщо абстрагуватися від деяких окремих деталей, скіфський етнос в уяві названих дослідників є результатом змішання племен, які прийшли зі сходу в VII ст. до н. е., з місцевим причорноморським населенням. Немає особливої потреби доводити, що така схема дуже нагадує висновки М. І. Ростовцева. В такому випадку «автохтонна» і «традиційна» теорії не тільки мають спільні джерела в історичних побудовах 20-х років, а й реально відображають різні сторони одного й того ж етногенетичного процесу, що відбувався з VII ст. до н. е. на степових просторах півдня європейської частини СРСР.

З цього висновку випливає, що існуючі зараз суперечності в питанні про генезис скіфської культури досить відносні. Як відомо, найбільш поширені три варіанти розв'язання цієї проблеми. Так, за Б. М. Граковим, скіфська культура формується на місцевій причорноморській основі; за М. І. Артамоновим — виникає під впливом передньоазіатської цивілізації; згідно з О. І. Тереножкіним, складається, в цілому, в глибинних районах Азії. Ці точки зору, як ми переконані, об'єктивно відповідають характеру процесу формування скіфського етносу на основі місцевого й прийшлого населення, який проходив в умовах передньоазіатських походів, що відігравали роль своєрідного «котла», в якому сплавилися воедино ці різні за походженням етнічні компоненти.

Дійсно, в скіфській культурі VII—VI ст. до н. е. можна досить чітко розрізнити три групи елементів: передньоазіатську, місцеву та східну (центральноазіатську). Найбільш виразна з них перша.

Впливом передньоазіатської цивілізації пояснюється наявність у скіфів захисного (зокрема панцирного) обладунку воїна³⁰ та бойового коня³¹, деяких образів та іконографічних схем скіфського звіриного стилю, зокрема грифона³², геральдично протиставлених у вигляді левів та ін.³³ Не викликає сумніву і певна роль передньоазіатського впливу на остаточне оформлення скіфського монументального мистецтва, що виявилось в запозиченні скіфськими майстрами певних художніх прийомів, застосування яких привело до поступового розвитку скіфських стел у напрямку об'ємних статуй³⁴.

Більш складним є виділення місцевих та привнесених зі сходу складових частин скіфської культури. Це обумовлено тим, що і місцева передскіфська культура, і привнесена зі сходу в VII ст. до н. е. культура прийшлих номадів були досить близькими і являли собою локальні варіанти загальних культурних досягнень, здобутих іраномовними кочовиками Євразії на початку ранньої залізної доби. Проте дещо в цьому відношенні можна зробити вже зараз.

Так, привнесені з Центральної Азії елементи скіфської культури ми вбачаємо в наконечниках стріл жаботинського типу³⁵, стременоподібних вудилах³⁶ та трубчастих (жаботинських) псаліях, в бронзових дзеркалах з ручкою на зворотньому боці³⁷, в кам'яних блюдах³⁸. До цієї ж групи ми відносимо і мечі-акінаки. Як відомо, думка про їх передньоазіатське походження зараз цілком спростована³⁹. З інших існуючих зараз гіпотез щодо походження скіфського меча, зокрема гіпотези О. М. Лескова, який пов'язує походження акінаків з мечами новочеркаського типу,⁴⁰ та гіпотези О. І. Тереножкіна, який наполягає на центральноазіатській версії походження цієї зброї⁴¹, ми віддаємо перевагу другій, оскільки, по-перше, в Північному Причорномор'ї відсутні форми, проміжні між акінаком і новочеркаським мечем, і, по-друге, вже в VII—VI ст. до н. е. територія поширення акінака набагато перевершує територію існування мечів новочеркаського типу. Центральноазіатським внеском в культуру скіфів, на думку В. А. Іллінської, є і більшість образів скіфського звіриного стилю⁴².

Що стосується визначення конкретної території формування всіх цих культурних доробок, то тут ми повинні виходити з двох факторів. По-перше, відомо, що деякі форми скіфської матеріальної культури, зокрема ромбічні наконечники стріл, стременоподібні вудила та трубчасті псалії, морфологічно близькі до таких же елементів матеріальної культури, привнесених до Північного Причорномор'я зі сходу на чорногорівському етапі найдавнішої передскіфської культури. Проте на півдні європейської частини СРСР чорногорівська та скіфські старожитності відокремлені новочеркаським культурним утворенням. Отже, ми можемо припустити, що ці елементи і чорногорівської, і скіфської матеріальної культури привнесені в Північне Причорномор'я з однієї і тієї ж території, де на відміну від півдня європейської частини СРСР мав місце безперервний розвиток від найдавнішої передскіфської культури у напрямку культури скіфського типу.

По-друге, ця територія, як слушно зауважив М. І. Ростовцев при вивченні скіфського звіриноного стилю, має бути в місці, з якого однаково доступні як Південна Сибір, так і Причорномор'я⁴³.

Через це на особливу увагу заслуговують степові простори Північного та Центрального Казахстану. На жаль, поширена тут у передскіфський час дандибай-бегазинська культура⁴⁴, носії якої, на думку багатьох дослідників, стали основою для формування сакських племен⁴⁵, поки що не належить до числа добре вивчених. Ліквідація цієї «археологічної прогаліни» може дати, з нашої точки зору, першорядні матеріали для вивчення процесу формування культури скіфського типу.

Нарешті, до третьої, місцевої групи елементів скіфської культури впевнено поки що можна віднести ліпну скіфську кераміку⁴⁶, такі складові скіфського поховального ритуалу, як катакомби і стовпові гробниці⁴⁷, поступово затухаючу лінію розвитку геометричного мистецтва, зразки якого добре відомі в таких найдавніших власне скіфських пам'ятках, як великі прикубанські кургани, кургани поблизу хут. Червоний Прапор на Ставрополі та ін.

Звичайно, ми добре розуміємо, що запропонований розподіл елементів скіфської культури за групами не є остаточним, він може і буде змінюватись. Проте ми, як і раніше⁴⁸, впевнені, що, лише йдучи шляхом з'ясування реальної питомої ваги цих різних за походженням складових частин скіфської культури, можна більш-менш об'єктивно вивчити процес складання останньої і, тим самим, процес формування скіфського етносу.

¹ Ростовцев М. И. Эллиство и иранство на юге России. — Пг., 1918, с. 34—35.

² Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. — Л., 1925, с. 468.

³ Городцов В. А. К вопросу о киммерийской культуре. — Тр. Секции РАНИОН, 1928, т. 2, с. 46—60.

⁴ Граков Б. М. Скифи. — К., 1947.

⁵ Итоги и перспективы развития советской археологии. — М., 1945, с. 161.

⁶ Кривцова-Гракова О. А. Алексеевское поселение и могильник. — Тр. ГИМ, 1948, вып. 17, с. 153.

⁷ Артамонов М. И. К вопросу о происхождении скифов. — ВДИ, 1950, № 2, с. 37—47.

⁸ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях европейской части СССР в скифское время. — В кн.: ВССА, М., 1954, с. 66.

⁹ Кривцова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, 1955, № 46.

¹⁰ Там же, с. 151.

¹¹ Там же.

¹² Яценко И. В. Скифия VII—V вв. до н. э. — Тр. ГИМ, 1959, вып. 36, с. 14.

¹³ Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971; Артамонов М. И. Загадки скіфської археології. — УІЖ, 1970, № 1; Артамонов М. И. Киммерийська проблема. — Археологія, 1973, 9, с. 3—15; Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. — Л., 1974; Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы в Азии. — В кн.: Первобытная археология Сибири. Л., 1975, с. 100—108.

¹⁴ Граков Б. Н. Скифы, с. 25.

¹⁵ Там же, с. 23—26.

¹⁶ Телегин Д. Я. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я. — Археологія, 1961, вип. 12, с. 3—14.

¹⁷ Тереножкин А. И. Памятники предскифского времени на Украине. — КСИИМК, 1952, № 47, с. 3—14.

¹⁸ Иссен А. А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР. — СА, 1953, вып. 18, с. 49—110.

¹⁹ Иссен А. А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. на Северном Кавказе. — ВССА, М., 1954, с. 130.

²⁰ Анфилов Н. В. Новый памятник древнемеотской культуры (могильник у хут. Кубанского). — В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 48.

²¹ Тереножкин А. И. Черноголовская и новочеркасская ступени киммерийской культуры. — В кн.: Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф. Киев, 1975, ч. 2, с. 4; Тереножкин А. И. Киммерийцы. — Киев, 1976, с. 208.

²² Тереножкин А. И. Скифская культура. — МИА, 1971, № 177, с. 23; Тереножкин А. И. К истории изучения предскифского периода. — В кн.: Скифские древности. Киев, 1973, с. 17; Тереножкин А. И. Киммерийцы, с. 209.

²³ Грязнов М. П., Манний-Оол М. Х. Курган Аржан —могила царя раннескиф-

ского времени. — УЗ Тув. НИИЯЛИ, 1973, вып. 16; *Грязнов М. П.* Аржан. — Л., 1980.

²⁴ *Тереножкин А. И.* Скифская культура, с. 23; *Тереножкин А. И.* Киммерийцы, с. 209, 215.

²⁵ *Яценко И. В., Раевский Д. С.* Некоторые аспекты состояния скифской проблемы. — НАА, 1980, № 5, с. 108.

²⁶ *Лесков А. М.* Курганы: Находки, пробл. — Л., 1981, с. 106.

²⁷ *Грязнов М. П.* Некоторые вопросы хронологии ранних кочевников в связи с материалами кургана Аржан. — В кн.: Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана: Тез. докл. конф. Л., 1975, с. 6—10; *Грязнов М. П.* К вопросу о сложении культур скифо-сибирского типа в связи с открытием кургана Аржан. — КСИА АН СССР, 1978, № 154, с. 9—18; *Грязнов М. П.* Аржан, с. 59.

²⁸ *Яценко И. В., Раевский Д. С.* Указ. соч., с. 112.

²⁹ *Иессен А. А.* Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. ..., с. 130.

³⁰ *Черненко Е. В.* Скифский доспех. — Киев, 1968, с. 155.

³¹ *Мурзин В. Ю., Черненко Е. В.* О средствах защиты боевого коня в скифское время. — В кн.: Скифия и Кавказ. Киев, 1980, с. 162—163.

³² *Пиотровский Б. Б.* Кармир-Блур. Ереван, 1950, т. 1, с. 96—97.

³³ *Ильинская В. А.* Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля. — СА, 1965, № 1, с. 106.

³⁴ *Шульц П. Н.* Скифские изваяния Причерноморья. — В кн.: Античное общество. М., 1967, с. 237; *Шульц П. Н., Навротский Н. И.* Прикубанские изваяния скифского времени. — СА, 1973, № 4, с. 194.

³⁵ *Ільїнська В. А.* Бронзові наконечники стріл так званого жаботинського і новочеркаського типів. — Археологія, 1973, 12, с. 13—26.

³⁶ *Иессен А. А.* Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. э. ..., с. 129.

³⁷ *Смирнов К. Ф.* Савроматы. — М., 1964, с. 155.

³⁸ *Петренко В. Г.* Правобережье Среднего Поднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ, 1967, вып. Д1-4, с. 36.

³⁹ Див., например: *Погрехова М. Н.* Памятники скифской культуры в Закавказье. — В кн.: Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье. М., 1981, с. 50.

⁴⁰ *Лесков А. М.* Заключительный этап бронзового века на юге Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1975, с. 65—66.

⁴¹ *Тереножкин А. И.* Киммерийские мечи и кинжалы. — В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 30.

⁴² *Ильинская В. А.* Современное состояние проблемы скифского звериного стиля. — В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 9—29.

⁴³ *Rostovzeff M.* The Animal Style in South Russia and China. — Princeton; New York, 1929, p. 66—67.

⁴⁴ *Маргулан А. Х., Акишев К. А., Кадырбаев М. К., Оразбаев А. М.* Древняя культура Центрального Казахстана. — Алма-Ата, 1966; *Маргулан А. Х.* Бегазы-дан-дыбаевская культура Центрального Казахстана. — Алма-Ата, 1979.

⁴⁵ Див. про це: *Кызласов Л. Р.* Уюкский курган Аржан и вопрос о происхождении сакской культуры. — СА, 1977, № 2, с. 71, 72.

⁴⁶ *Граков Б. Н., Мелюкова А. И.* Указ. соч., с. 68—70; *Кривцова-Гракова О. А.* Степное Поволжье и Причерноморье ..., с. 151; *Гаврилюк Н. А.* Керамика степной Скифии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981.

⁴⁷ *Мурзин В. Ю.* Погребальный обряд степных скифов в VII—V вв. до н. э. — В кн.: Древности Степной Скифии. Киев, 1982, с. 63—64.

⁴⁸ *Мурзин В. Ю.* Степная Скифия VII—V вв. до н. э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1979, с. 16.

в. ю. мурзин

Проблема происхождения скифов в современной историографии

Резюме

Как известно, существует два различных подхода к вопросу о происхождении скифов. В первом случае поиски генетических истоков скифов ведутся в направлении местного доскифского населения Северного Причерноморья. Сторонники иной позиции появление скифских племен в Северном Причерноморье связывают с продвижением последних из глубинных районов Азии в VII в. до н. э.

Данные точки зрения традиционно противопоставляются друг другу как взаимоисключающие и несовместимые. Однако при анализе работ Б. Н. Гракова и А. И. Тереножкина, наиболее крупных защитников упомянутых точек зрения, можно выяснить, что первый допускал участие в окончательном сложении скифов некоторой группы кочевого населения, проникшего в степи Северного Причерноморья в VII в. до н. э., а второй никогда не отрицал наличия в скифском этносе определенного местного субстрата. Иными словами, в формировании скифов как этнической единицы участвовали, по мнению этих ученых, как местные, так и пришлые этнические компоненты. В таком случае «автохтонная» и «традиционная» теории реально отра-

жають різні сторони одного і того ж етногенетического процесу, протекавшого в VII в. до н. е. на степних просторах юга європейської частини СРСР.

Із цього слідує, що існуючі супереччя по питанню про скифську культуру (по М. І. Артамонову, вона виникає під впливом переднеазійської цивілізації, по Б. Н. Гракову формується на місній северопрічорноморській основі і, нарешті, по А. І. Тереножкіну, складається в глибинних районах Азії) вельми відносні. Всі три точки зору реально відповідають процесу складання скифського етносу на основі місцевого і пришлого елементів, проходившого в умовах переднеазійських походів.

Дійсно, в скифській культурі VII—VI вв. до н. е. достатньо різних три елементи: переднеазійський, місцевий і східний. С першим із них ми зв'язуємо захисне озброєння воїна і бойового коня, деякі образи звіриного стилю, певні тенденції в розвитку скифського монументального мистецтва. Местні істоти проявляються в побуті у скифів катакомбних могилах, різних типів лійної кераміки, поступово згасаючої лінії розвитку геометричного мистецтва. Нарешті, східний внесок в скифську культуру представлений стрілкоподібними удилами, трубчастими псалями, наконечниками стріл, акинаками, навершиями.

Звичайно, дане поділ по групах може уточнюватися і змінюватися. Однак ми впевнені, що, тільки йдучи по шляху роз'яснення реального уделюваного ваги різних складових скифської культури, можна з'ясувати процес її формування і тим самим до певної ступеня визначити роль автохтонного і пришлого компонентів в складанні скифського етносу.

В. О. РЯБОВА

Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скифського часу

У багатьох скифських курганах поряд з глиняним та металевим посудом зустрічається і дерев'яний. Дерев'яні предмети зберігаються в похованнях значно гірше, ніж вироби з заліза, бронзи, кістки, але в останні роки, завдяки удосконаленню методики розкопок, кількість знахідок різноманітного дерев'яного посуду значно зросла і становить велику категорію скифської матеріальної культури. У зв'язку з цим постала необхідність детального аналізу та вивчення виробів з дерева, зокрема дерев'яних чаш. Це тим більше виправдано, що даній темі присвячена лише єдина робота, де представлено дерев'яний посуд з колекції Державного Ермітажу¹.

Знахідки дерев'яних чаш відомі в курганах Лісостепової та Степової Скіфії. Інколи форма та розміри їх встановлюються лише за залишками дерева, залізними скобами, бронзовими дротяними спіралями, а головним чином, за золотими оббивками, що колись прикрашали дерев'яні чаші. Часті знахідки оббивок в похованнях підтверджують тезу А. П. Манцевич про те, що «в культурі та побуті населення Північного Причорномор'я вироби з дерева відігравали важливішу роль, ніж це може здатися при знайомстві з речами з курганів скифського часу»². Такої ж думки дотримуються й інші дослідники³.

Найбільш поширеним видом дерев'яних виробів, що трапляються в похованнях, є «підноси», блюда для напутньої їжі⁴.

Дана праця присвячена аналізу лише однієї категорії дерев'яних посудин — чашам та, як невід'ємної їх приналежності, оббивкам. За останні роки знайдено й детально реконструйовано ряд посудин. Всі вони мають форму чаш зі стінками, що плавно переходять в дно, лише в деяких чашах дно плоске. Товщина стінки по верхньому краю — від 1 до 3 мм, біля дна потовщувалась до 6—8 мм. Добре збережені фрагменти дерева чаші з с. Любимівки дають підставу говорити про високу майстерність обробки поверхні та верхнього краю чаші. Наводимо розміри реконструйованих чаш (див. висновок на с. 32).

Зіставлення параметрів поодиноких оббивок дерев'яних чаш дозволяють вважати, що розміри втрачених основ, на яких вони кріпились, варіювали в межах: діаметр — від 10 до 20 см, висота — від 4,4 до 12 см. Дерев'яні основи виготовлялись для оббивок визначеного розміру та кількості і в зв'язку з цими даними помічалися висота та